

YAKIN DÖNEME AİT ARŞİV KAYITLARI BAKIMINDAN TÜRK ARŞİVLERİYLE BAZI DIŞ ÜLKE ARŞİVLERİNİN MUKAYESESİ

M. Şükrü HANIOĞLU

İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi
Öğretim Üyesi

Konumuz; bağışlarımızdan da anlaşıldığı veçhile, Osmanlı İmparatorluğunun son dönem arşivleri ile çeşitli Avrupa ülkelerindeki arşivlerin bir kıyaslamasını yapmaktadır. Burada, temel olarak alacağımız dış arşivler, İngiltere, Federal Almanya, Fransa, Avusturya ve İsviçre arşivleri olacaktır.

Gerçekte, özellikle yakın dönemler arşivciliği, klâsik dönemlere göre bütün devletlerde daha büyük bir mesele olarak ele alınmaktadır. Nitekim, İngiltere'de, klâsik dönem arşivinin bu nedenle ayrıldığını görüyoruz. Modern devlet bürokrasisinin ortaya çıkışı ve devletin eskiden faaliyeti dışında sayılan pek çok sahaya nüfûz edişi resmî kayıt ve vesika miktarında büyük bir artış husûle getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu için de aynı durum sözkonusu olmaktadır. Bilhassa 1839 da yeni bir idarî yapının örgütlenmesi sonucunda, hem çok daha geniş kapsamlı bürokratik bir örgüt tesis edilmiş ve hem de yeni müesseseler teşkili cihetine gidilmiştir. Örneğin, Şûra-yı Devletin kurulması karşımıza yeni bir kayıt ve vesika yığımını çıkartmaktadır. Bunların yanısıra, genellikle dünya arşivlerinde önemli bir bölümü oluşturan Dışişlerine ait kayıtların ortaya çıkışı da bu döneme rastlamaktadır. Gerçi, Nezaret-i Umur-i Harici-

(*) 19 Mayıs 1985 tarihinde "Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu"na verilen tebliğdir.

ye, kuşkusuz daha evvelce de mevcut olan bir yapının modernleştirilmesi ile ortaya çıkmıştır ama bir süre önce Osmanlı İmparatorluğunun daimî elçilikler tesisine başlaması karşımıza yeni bir vesika türünü çıkartmıştır.

Aynı dönemde, çevreye nüfûz faaliyetinin artışı ve bunun yanı sıra, muhabere imkânlarının gelişmesi vesikaların miktarında bu cihetten bir artışı doğurmuştur. Nitekim, daha yakın dönemlerde karşımıza çıkan telgraf defterleri böyle bir gelişmenin ürünüdürler.

1. DIŞ ARŞİVLERLE OSMANLI VE TÜRK ARŞİVLERİNİN KİYASLAMASI

Bu arşivlerle yapılacak olan karşılaştırmaları belli açılardan yapılarak konunun derinliklerine inmemiz ve daha düzenli bir kıyası sağlamamız mümkün olabilecektir.

1 — Fizikî Koşullar, Arşivlerin Kapsamı, Arşiv Kullanımı :

Ülkemizde arşivler tek bir çatı altında toplanmamış olup genellikle dağınık bir durum göstermektedir. Başbakanlık Arşivi, yakın dönemlere ilişkin vesikaların büyük bölümünü ihtiva etmekle birlikte, tamamen ayrı birer müessese olan ve tamamen ayrı makamlar tarafından yönetilen *Topkapı Sarayı Arşivi* (Müze), *Dışişleri Bakanlığı Hazine-i Evrak Arşivi*, *Türk Inkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi* (Ankara) başta olmak ve şer'i ve Evkafa ait kayıtları da dahil edersek çok sayıda kurum bu alanda vesikaya sahip bulunmaktadır.

Bu alandaki uygulama çeşitli ülkelerde farklılık göstermektedir. İngiltere'de bütün bakanlık arşivleri *Public Record Office* bünyesinde toplanmış olup, içişleri Bakanlığı (Home Office) kaynaklı bir vesikada, Dışişleri kaynaklarına (Foreign Office) atıfta bulunduğu anda bunun talebi birkaç dakikayı almaktadır. Aynı durum Avusturya için de sözkonusudur. Bütün evrak, *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* bünyesinde toplanmış olup, okuyucu ve araştırmacılar çeşitli kurum kayıtlarını incelemek imkânına sahip bulunmaktadır. Buna karşılık, Federal Almanya'da, Dışişleri Arşivi (*Auswaerti-*

ges Amt) ile Devlet Arşivi (*Bundesarchiv-Koblenz*) birbirinden kesinlikle ayrıdır. Ayrıca, Alman birliğinin oldukça geç bir tarihte tesis edilmesi ve birlik sonrasında dahi federe müesseselerin korunması nedeniyle çeşitli yerel birim arşivleri de faaliyetlerini sürdürmektedirler. Ancak, Devlet Arşivi, konu kendisine bildirildiğinde bu alandaki arşiv vesikalarının hangi arşivlerde bulunabileceğine dair detaylı bilgiyi başvurana vermektedir. Ayrıca arşivler arasında doğrudan bağlantı bulunup, talebiniz halinde, diğer bir arşivden telefonla dahi bilgi temin edilmesi sağlanmaktadır. Fransa'da ise Dışişleri Arşivi (*Affaires étrangères*) ile, Millî Arşivler (*Archives Nationales*) ve diğer birim arşivleri, örneğin Polis Arşivi (*Archives Préfecture de Police*) bizdekine benzer bir ayrılık göstermektedirler.

Binalar açısından, ülkemizdeki arşivlerin okuyucu salonları büyük bir yetersizlik göstermektedir. Başbakanlık Arşivi gibi milyonlarca vesikanın bulunduğu bir arşivde okuyucular için yalnızca birkaç küçük iki oda bulunmaktadır. Özellikle tatil dönemlerinde, nadir de olsa yer bulamama durumu ortaya çıkabilmektedir. Topkapı Sarayı Arşivinde de bir tek okuma salonu bulunmakta ve araştırmacı sayısının azlığı ile durum bir mesele yaratmamaktadır.

Buna karşılık, başta *Public Record Office*, olmak üzere dış arşivler okuyucu açısından oldukça geniş imkânları ortaya koymaktadırlar. İngiliz arşivinde yaklaşık iki yüz kişi aynı anda ve birbirlerini rahatsız etmeyecek bir düzenleme içinde çalışabilmektedirler. Avusturya arşivlerinde de bu kadar geniş olmasa bile buna yakın imkânlar sağlanmaktadır.

Arşivlerin kullanımı açısından ise ülkemiz arşivlerinde çalışmanın bir hayli geniş ve uzun süren izin alma süreçlerini gerektirdiğini görüyoruz. Başbakanlık Arşivinde çalışmak için, Başbakanlığa, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi için Kültür Bakanlığına, Hariciye Arşivlerinde çalışabilmek için Dışişleri Bakanlığına başvuruda bulunulması gerekmektedir. Yabancı araştırmacılar için bu konuda diğer bazı formalitelerin yerine getirilmesi beklenmektedir. Yurt dışında ise incelediğimiz ülkelerde, bizim anladığımız anlamda bir izin sisteminin bulunmadığını görüyoruz. İngiliz arşivlerinde, dileyen araştırmacı kimliğini gösterir bir belge ile okuyucu kartı, bölümüne başvurmakta ve devamlı geçerliliği haiz bir kart almak-

tadır. Avusturya Arşivi için gene aynı durum sözkonusudur. Fransız ve Alman Dışişleri Arşivleri için ise Paris ve Bonn'daki elçiliklerden alınacak bir belge yabancı araştırmacılar için istenmektedir. Ancak, izin gene aynı gün içinde alınmaktadır. İsviçre merkezî arşivleri (*Bundesarchiv*-BERN) herhangi bir izin gerekmemektedir. Tüm dış arşivlerde, araştırmacılara yardımda bulunacak bir araştırma bölümü bulunmaktadır. Bu bölümün vazifesi araştırmacılara, incelemeleri alanında yardımda bulunmaktır. Herhangi bir konuda çalıştığınızı belirttiğiniz zaman, bu servis size hangi bölümlerde konunuz ile ilgili evrakların bulunabileceğini -kabaca- söylemekte ayrıca çok detaylı olmayan konularda mektupla yapılan başvuruları da cevaplamaktadır. Tüm dış arşivlerde, fotokopi veya mikrofilm alınması konusunda bir kısıtlama bulunmamaktadır. Arşivler, genellikle bu gibi hizmetleri her yıl ihaleye vermekte ve bunun sonucunda önemli bir gelir sağlamaktadırlar. Özellikle, İngiliz arşivinin bu açıdan, kendilerince "Arşiv Ticareti" adı verilen bir davranış içine girdiklerini belirtmemiz gerekir. Bu müesseselerde fotokopi ve mikrofilm hizmetleri piyasadakinden oldukça pahalıdır -örneğin İngiltere'de beş katı- ve bu şekilde arşivler diğer hizmetleri için önemli bir gelir elde etmektedirler.

Buna karşılık bilindiği gibi ülkemizde evrakların herhangi bir şekilde suretlerini elde edebilme konusunda katı kısıtlamalar bulunmakta ve genel olarak konu başına yüz sahifelik bir izin ve kitlevî suret alınmaması ilkesi uygulanmaktadır.

Arşivlerin açık olan kısımları bakımından, ülkemizde genellikle 1914 yılı sınır olarak kullanılmaktadır. Bu şekilde pratikte ancak yetmiş yıl öncesine ait konularda araştırma yapılabiliyormuş gibi gözükmekteyse de arşivlerin özelliğinden doğan engeller bunu daha da geriye götürmektedir. Örneğin, Başbakanlık Arşivi, Bab-ıâli Evrak Odası tasnifinde belli bir konu ile ilgili vesikaların tek gömlekte toplanmasına çalışılmıştır. Bu durumda sizin araştırdığınız konu 1914 yılı sonrası devam ediyorsa ve bunun içinde bir tane dahi bu tarihi aşan bir vesika varsa çok evvelki yıllara ait olan evraklar incelemeye sunulmamaktadır. Gene bazı kayıt defterleri beş on yılı kapsamakta olup, 1914 tarihini geçtiği için okuyucuya sunulmamakta böylece vesikaların varlığını öğrenebileceğiniz kataloglar dahi incelemeden mahrum kalabilmektedir.

Dışişleri Bakanlığı Hazine-i Evrak Arşivinde ise, dünyanın hiçbir yerinde görülmeyecek bir sistem ile mevcut vesikalara ulaşılabilir. Araştırmacılar kural olarak kataloglara bakmamakta, buna karşılık arşiv yetkilisi sizin konunuza bakarak size belirli belgeleri incelemeniz için sunmaktadır. Kuşkusuz böyle bir sistemin araştırma açısından ne kadar büyük mahzurları bulunduğunu açıklamaya gerek yoktur. Burada en azından, tüm araştırma konularını ve arşivdeki vesikaları incelemeciden çok daha iyi bilen arşiv görevlilerinin bulunduğu şeklinde bir varsayım vardır. Ancak, günümüzde araştırma konularının çok yönlülüğü ve giriftliği ve arşiv müessesesinin tabiatı icabı buradaki tüm kaynakların bilinmesinin imkânsız oluşu bu arşimizden yararlanabilmeyi büyük çapta güçleştirmektedir. Hiç değilse, arşivcilik konusunda mütehassıs ve çok uzun süre bu arşivde çalışmış görevlilerin problemi bir ölçüde çözümlenebileceği düşünülebilirse de maalesef bu çok önemli, ancak son derece sınırlı kullanılabilen üstelik ne zaman açık ne zaman da kapalı olduğu belli olmayan arşivde böyle bir uygulama da bulunmamaktadır.

Batı arşivlerinde ise genellikle 20-40 sene arasında değişen inceleme sınırlarının bulunduğunu görüyoruz. Bu süre dışında kalan eşvraklar tüm okuyucuların taleplerine açık tutulmaktadır. Bu açıdan sonuçta tarihi ve siyaseti üzerinde yapılabilecek araştırmaların vesikalara dayandırılması konusunda arşivlerimizden yararlanabilmek son derece güçtür. Bütün ülkelerde II. Dünya savaşı sırasındaki Dış Politika konusu bu tür araştırmalara konu olduğu halde bizim araştırmacılarımız henüz böyle bir çalışma yapmak imkânına sahip bulunmamaktadırlar.

Bu bölümde inceleyeceğimiz son husus, arşivlerin kapalı kaldığı süreler olacaktır. Bütün dış arşivlerde, bir yıl önceden sonraki yıl için böyle bir liste hazırlanmasına karşın, ülkemiz arşivlerinde böyle bir uygulama sözkonusu değildir. Özellikle, Dışişleri Bakanlığı Hazine-i Evrak Arşivi'nin belirttiğimiz durumu, araştırmacıları zor durumda bırakabilmektedir.

2 — Belgeler ve Tasnif Şekilleri :

Arşivlerimizde çeşitli konularda ve son dönemleri kapsayan milyonlarca vesika bulunmaktadır. Bunların çeşitli şekillerde tasnifine

çalışılmakta, bazıları ise ortaya çıktıkları dönemki tasnif sistemi içinde muhafaza edilmektedir. Ayrıca, çok sayıda vesika tasnifsiz durumda bulunmaktadır. En tasnifli bölümü, Irade grupları meydana getirmekte, bunu başta Bab-ıâli Evrak Odası olmak üzere, ilk kategoride Sadaretin, çeşitli Nezaretlerle muhaberatını, ikinci kategoride ise vilâyet ve çeşitli makamlar ile olan yazışmalarını kapsayan tasnifler izlemektedir. Divan-ı Hümayûn ve Bâb-ı Asâfî tasnifleri de başta Meclis-i Vükelâ mazbataları olmak üzere tasnifli evrakı ihtiva etmektedir.

Görüldüğü gibi, yakın döneme dair tasnif edilmiş temel evrak, Saray ve Sadarete ait evrak olmaktadır. Kuşkusuz bu tasnifler içinde çok önemli döküman koleksiyonları bulunmaktadır. Ancak, evrakın makamın yükselmesi durumunda detaylarını kaybettiklerini gözden kaçırmamamız gerekiyor. Misâl, olarak bir siyasal cemiyetin gizli faaliyetlerde bulunduğunu ve hakkında soruşturma yapıldığını farzedelim. Dahiliye Nezareti, bunun yalnızca sonucunu bir yazı ile ve çok önemli gördüğü ekler ile sadarete arz etmektedir. Sadaret ise bunun bir özetini -önemli görmesi durumunda- Mabeyne sunmaktadır. Eğer, araştırmacı cemiyet hakkında bilgi umuyorsa, maalesef bunun çok ufak bir kısmına ulaşabilmektedir. Bunun için yapılması gereken Nezaret arşivlerinin mümkün olabilecek en kısa sürede tasnifi ve incelemeye açılmasıdır.

İkinci olarak, maalesef büyük bir döküman yığını araştırıcılara sunan Bab-ıâli Evrak Odası tasnifi içinde kayıtlı dökümanları toplayabilmek için geçmiş yıllarda yapılan çeşitli denemeler arşivi daha da karıştırmıştır. Bugün umum numarası olmayan dökümanların yarısından fazlası) araştırmacıya verilememektedir. Umum numarası olanların bir kısmı ise yerlerinde bulunmamaktadır. Ayrıca, en önemli konuların içinde yer aldığı Sadaret mühimme kaleminin dökümanları tasnifsiz durumdadır. Ki, toplam 354.000 civarındaki bu belge grubunun içinde en önemli kısmı meydana getiren bu kısım 2.000 civarında bir vesikayı ihtiva etmektedir.

Gene, devlet işlerinin Yıldız Sarayındaki komisyonlardan yürütüldüğü ve iradelerin geniş bir bölüm tuttuğu, Yıldız tasnifinin de yalnızca bir bölümü açık diğer beş bölümü ise kapalı tutulmaktadır. Dolayısıyla 1876-1909 döneminde detaylı bir araştırma yapma imkânı bulunmamaktadır.

Yabancı arşivlere baktığımızda ise değişik bir durum ile karşılaşırız. Bir kere, İngiliz Arşivlerinde bazı sömürgelerdeki İngiliz memurların faaliyetlerine konan iki yüz yıllık sınır dışında -ki bu evrak tasniflidir- herhangi bir sınır veyahut tasnifsiz evrak ile karşı karşıya kalmıyoruz. İngiltere arşivleri 1906 tarihinden yani genel muhaberratta 371 serisinin başlamasından itibaren indekslenmişlerdir. Dileyen araştırmacı indeksler yardımı ile aradığı vesikalara kolaylıkla ulaşabilmektedir. Avusturya arşivinde de sözkonusu indekslerden bulunmakta ve araştırmacıya büyük kolaylık sağlanmaktadır. Alman arşivlerinde, konu tasnifi bulunmakta ve konu bakımından birden çok alanı ilgilendiren evraklar bütün bu dosyalara suret olarak konulmaktadır. Farzımuhal, konumuzun Jön Türkler olduğunu düşünelim. Mısır veya Sultan ve ailesi gibi konu tasniflerinde Jön Türklerle en ufak bir atıfın yapıldığı dökümanlar birer suret şeklinde Jön Türk dosyalarına alınmakta ve orijinalinin hangi dosyada bulunduğu dair bir kayıt düşülmektedir. Dolayısıyla araştırmacı sınırsız çeşitli konuları araştıracağı yerde, yalnızca ilgilendiği tasniflere bakarak kısa sürede çalışmasını sürdürmektedir. Fransız Dışişleri ve İsviçre merkezî arşivleri de konu ve kronolojik tasnifi beraberce sürdürmektedirler. Tasnif yetersizliği nedeniyle arşivimizde harcanacak sürenin çok ufak bir bölümü ile bu arşivlerde döküman toplanabilmektedir.

Arşivlerimizin bir diğer önemli eksikliği yakın döneme ait özel koleksiyonlara ve önemli devlet adamlarının arşivlerine hiç ehemmiyet verilmemesidir. Halbuki tüm dış arşivlerde bu alanda önemli koleksiyonlara rastlıyoruz. İngiliz arşivlerinde, bakanlıkların çok ileri düzeyde olmayan şahsiyetleri ile bütün elçilerin özel evrakları ve muhaberatları bulunmaktadır. Bunların araştırmacılar için birer hazine olduğu görülmektedir. Ancak, gösterilen ilgi sonucu maalesef arşivlerimizde sadriazamlarımızın dahi çok az bir bölümünün sınırlı sayıda evrakı bulunmaktadır. Bu konudaki kayıtsızlık yabancı arşivler ile aramızdaki önemli bir farkı ortaya çıkartmıştır.

II KİYASLAMA SONUCUNDA YAPILABİLECEK ÖNERİLER

Buraya kadar, son dönemlere ait arşivler açısından ülkemizle, bazı önemli dış arşivler arasında bir kıyaslama yapılmaya çalışıl-

mıştır. Buradan hareketle yapılabilecek öneriler aşağıdaki şekildedir :

İlk olarak, arşiv kaynaklarının önemi konusunda bir fikir birliği sağlanmalıdır. Türkiye'de uzun süredir bu kaynakların önemi konusunda yetkili makamlar da dahil olmak üzere çeşitli açıklamalar yapılmakta ancak icraata yönelik bir uygulama ortaya çıkmamaktadır. Bu konuda gerekli düzeltmelerin sağlanabilmesi için önce konuya ciddî olarak eğilmek gerekmektedir. Bunların önemli olduğu kadar, önemlerinin ortaya çıkabilmesi için çalışmanın da gerektiği unutulmamalıdır. Üstelik, gene gözden kaçırılmaması gereken arşivlerimizde bulunan arşivlerin yalnızca bizim tarihimiz açısından değil bütün Orta-Doğu ve Balkanlar ile Doğu Avrupa tarihi açısından temel kaynak ve Avrupa diplomatik tarihi bakımından da önemli başvuru merkezlerinden biri olduğu hususudur.

Yapılması gereken çalışmaların başında tasnif çalışmalarının bir an önce tamamlanması ve arşiv inceleme sınırının dünya arşivlerinde görülen makul bir sınıra getirilmesidir. Çeşitli konulardaki arşivlerimizi kapalı tutmanın hiçbir siyasetimize yararı yoktur. Hatalı olan düşünce bu kaynaklar olmaksızın çeşitli konuların arşiv dökümanlarına dayanarak yazılamıyacağını savunmaktır. Örneğin, Ermeni sorunu konusunu daha güncel bir tartışma olduğu için ele alırsak, bu konuda arşivlerimizin kapalı olması sonuçta bu sorunun incelenmemesi neticesini doğurmamaktadır. Üstelik, araştırmalar olayları tamamen anti-Türk ve Müslüman bir gözle gören yabancı devlet görevlilerinin kendi makamlarına gönderdikleri gerçekleri alabildiğine saptıran dökümanlar aracılığı ile yazılmaktadır. Ve bu tür araştırma, saygın arşivlerde kayıtlı bu raporlara atıfta bulunduğu zaman çok kimse bu raporun taraflılığı konusunda düşünmemekte, taraflı da olsa bu çalışmayı belgelere dayandığı için objektif zannetmektedir. Buna karşılık olayı gerçek gözle gören kendi arşivlerimiz kapalı tutuldukça en açık tarihî tezleri bile müdafaamız imkânsız olmaktadır. Üstelik, bu konu çeşitli spekülâtif çevrelerce arşivlerimizde gizli ve suçlayıcı vesikaların bulunduğu yolunda -arşivlerimiz açılmadan cevaplayamayacağımız- iddialara neden olmaktadır.

Bunun yanısıra, arşivlerimizde vesikalardan son derece sınırlı suret alınması çalışmalarını güçleştiren bir kural olmaktadır. Herhan-

gi bir araştırmada incelenmesi gereken evrak miktarı kuşkusuz yüz sahifenin bir kaç katını oluşturur. Ayrıca vesikalara ulaşma zorluğu da gözönüne alınırsa ülkemizde araştırma yapan bir araştırmacının, batı arşivlerinde çalışan bir araştırmacı ile aynı oranda vesikalara dayanan bir inceleme yapabilmesi için çok daha fazla gayret göstermesini gerekmektedir.

Bütün bu konuların çözümlenebilmesi ise devletin arşiv konusuna ciddî olarak eğilmesi ve bugün başta Başbakanlık Arşivi olmak üzere bu tür müesseselerimizdeki personelin görevlerini aşan fedakârlıkları ile yürtmeye çalıştıkları bu alana yardımdan kaçınılmamalıdır. Ancak, bu da her şeyden önce sözünü ettiğimiz bir zihniyet değişikliğini gerektirmektedir. Kendi kütüphanelerinden alınan tek nüsha bir yazma eserin ve eski bir yöneticisinin hatt-ı hümayûnunun Avrupa müzayedelerinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti için komik sayılabilecek paralarla satılması gibi davranışlara kayıtsız kalmakta devam edersek ve aynı şekilde arşivlerimizin yalnızca çok önemli olduğunu söylemekle yetinirsek sonuçta millî kültürümüz açısından ileride affedilmesi güç neticeler ile karşı karşıya kalabiliriz.